

Μνήμων

Τόμ. 18 (1996)

**ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ
ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ**

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

doi: [10.12681/mnimon.543](https://doi.org/10.12681/mnimon.543)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χ. (1996). ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ. *Μνήμων*, 18, 143–156. <https://doi.org/10.12681/mnimon.543>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

Στις αρχές του αιώνα μας, σε κάποιο μονοτάξιο δημοτικό σχολείο του ελληνικού κράτους, ο μικρός μαθητής απηύθυνε την εξής ερώτηση στο δάσκαλό του: «Δάσκαλε, κατὰ ἡμᾶς ἦσαν οἱ Ῥωμαῖοι ἢ κατὰ τοὺς Τούρκους;»¹. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀφέλεια καὶ τὴν ἔλλειψη γνώσεων ποὺ ἀποκαλύπτει ἡ ἀπορία τοῦ μαθητῆ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχει γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας ὑπακούει σὲ μιὰ μανιχαϊκὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἡμᾶς καὶ τοὺς ἄλλους, τοὺς ἔχθρους δηλαδή, ποὺ ἐνσαρκιώνονται ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἀκόμη κατεξοχὴν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ὡστόσο, κατὰ πόσο ἡ ἀπλοϊκὴ διχαστικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου — ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μικροῦ μαθητῆ — ἐνέχει στοιχεῖα φανατισμοῦ εἶναι ἓνα ζήτημα ποὺ χρήζει προκαταρκτικὰ κάποιων μεθοδολογικῶν καὶ ἐννοιολογικῶν διασαφήσεων. Παρατηρεῖται, πράγματι, σὲ πολλὲς θεωρητικὲς καὶ ἐμπειρικὲς προσεγγίσεις μιὰ σύγχυση στὴν ὀρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀλλὰ καὶ μιὰ γενικευτικὴ τάση ὥστε νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἴδια ἀναλυτικὴ κατηγορία φαινόμενα ποὺ διαφέρουν οὐσιωδῶς μεταξύ τους. Στὴν περίπτωση τοῦ φανατισμοῦ, πολλὲς παρανοήσεις προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγχυση τῶν ὀρίων ποὺ διακρίνουν συγκεκριμένους διαβαθμίσεις στὴ διαδικασία συγκρότησης τῆς ταυτότητας ἀτόμων ἢ ὁμάδων — ἀπὸ τὴν ἀπλὴ πίστη ἢ πεποίθηση στὸ δογματισμὸ καί, στὴ συνέχεια, στὸ φανατισμὸ. Ἡ μελέτη τοῦ λόγου τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκαλύψει τὰ διαφορετικὰ αὐτὰ στάδια τὰ ὁποῖα ἔχουμε τὴν τάση

Τὸ κείμενο αὐτό, μὲ τίτλο «Στοιχεῖα φανατισμοῦ στὸ λόγο τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων», παρουσιάστηκε σὲ μιὰ πρώτη μορφή στὸν κύκλο διαλέξεων μὲ θέμα «Ὁ φανατισμὸς» ποὺ ὀργάνωσε ἡ Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας τῆς Σχολῆς Μωραΐτη τὸ Νοέμβριο 1995.

1. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις. Ἀνθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικῶν ἐγχειριδίων*, Ἀθῆνα 1988, σ. 490.

νά τὰ συμφύρουµε, ανάλογα µάλιστα µε τήν ιδεολογική σκοπιά από τήν όποία άσκούµε κριτική. Η έπιλογή του συγκεκριµένου παραδείγµατος προς άνάλυση σηµαίνει έπίσης ότι θά πρέπει νά συνυπολογίσουµε έξαρχής τά βασικά, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είδους του αναλυόµενου λόγου, τά όποια άποτελοϋν συνάρτηση τής φυσιογνωµίας τών παραγωγών και τών καταναλωτών του.

Πριν προχωρήσουµε στην άνάλυση του περιεχοµένου τών σχολικών έγχειριδίων µε κριτήριο τó φανατισµό, είναι ίσως σκόπιµο νά αναφέρουµε ότι σε κάποιες περιόδους τής έλληνικής ιστορίας τά σχολικά έγχειρίδια υπήρξαν τά ίδια άντικείµενο φανατικής άντιµετώπισης. Παρουσιάστηκαν, λόγω του περιεχοµένου τους, ως άπειλή για τó έθνος, για τή θρησκεία, για τήν οίκογένεια, και ή άντιµετώπισή τους υπήρξε άντίστοιχη του κινδύνου που έκπροσωπούσαν: κήρυκαν. Η φανατική πράξη τής δια πυράς καταστροφής κάποιων βιβλίων είναι, όπως γνωρίζουµε, µιά χειρονοµία µε διαχρονικό συμβολισµό. Στην περίπτωσή τής άπόφασης, τó 1920, νά καταστραφούν τά βιβλία που συντάχθηκαν σύµφωνα µε τις άρχές του έκπαιδευτικού δημοτικισµού, βρισκόµαστε στο κέντρο µιάς ιδεολογικής και πολιτικής διαµάχης στο έσωτερικό τής έλληνικής κοινωνίας, που πήρε τή µορφή του πραγµατικού Διχασµού². Τά σχολικά βιβλία υπήρξαν µιά από τις παραµέτρους αϋτής τής διαµάχης, όπου ó φανατισµός σφράγισε τó λόγο και τις πράξεις τών άντίπαλων µεριδών. Και κατά τις δεκαετίες που άκολούθησαν, έξάλλου, έξαιτίας τής σηµασίας που άποδόθηκε στον κοινωνικό και ιδεολογικό ρόλο του σχολικού θεσµού, τά σχολικά έγχειρίδια υπήρξαν συχνά άντικείµενο κριτικής και ιδεολογικής διεκδίκησης από όπου δέν έλειψαν οί φανατικές όψεις.

Γιά τή µελέτη του περιεχοµένου τών σχολικών έγχειριδίων, επέλεξα νά διερευνήσω µιά µακρά χρονική περίοδο, από τόν 19ο αιώνα —στην οϋσία από τó 1880 και έξής— έως τά πρόσφατα χρόνια, δηλαδή τή Μεταπολίτευση. Χρησιµοποίησα ένα δείγµα έγχειριδίων, έντελώς τυχαίο, κυρίως του δημοτικού σχολείου και κατεξοχήν άναγνωστικά και βιβλία ιστορίας³. Η έπιλογή κατευ-

2. Για τόν έκπαιδευτικό δημοτικισµό και τή διαµάχη για τή γλώσσα τών σχολικών βιβλίων υπάρχει έκτεταµένη βιβλιογραφία. Ένδεικτικά, βλ. Α. Δηµαρξά, *Η μεταρρύθµιση που δέν έγινε*, τ. Β', Αθήνα 1984, σ. 131-135.

3. Ός προς τά διδακτικά βιβλία που χρησιµοποιήθηκαν, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.* Για τήν έποχή µετά τó 1914, βλ. τή Βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος τής µελέτης. Τά περισσότερα από τά άναγνωστικά άποτελοϋν συµπλήµατα που ή άρµόδια έπιτροπή συγκροτούσε επiléγοντας από διαφορετικές συλλογές άναγνωσµάτων. Αναφέρονται γι' αϋτό τó λόγο, στη σελίδα τίτλου τους, όλοι οί συγγραφείς από τά άναγνωστικά τών όποίων έχουν χρησιµοποιηθεί κείµενα για τήν έκάστοτε έκδοση. Σύµφωνα µε τις άναγραφές τών σελίδων τίτλου συντάχθηκε και ή Βιβλιογραφία. Στις παραποµπές που ακολουθοϋν, έξάλλου, δέν έγινε διάκριση µε βάση τήν έπιµέρους συλλογή από τήν όποία προέρχεται κάθε κείµενο, έφόσον δέν έχει τόση σηµασία τó πούδς είναι ó συγγραφέας όσο τó ότι, στη δεδοµένη στιγµή, τó συγκεκριµένο κείµενο περιέχεται στο άναγνωστικό που διδάσκεται στο σχολείο.

θύνθηκε πάντως ἀπὸ τὴ μέριμνα νὰ περιληφθοῦν βιβλία ἀπὸ ὅλες τὶς περιόδους ποῦ μπορεῖ νὰ διακρίνει κάποιος στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἐρευνητικοῦ ἀναπτύγματος καὶ μάλιστα ἀπὸ ἐποχὲς κρίσεων, ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν, ὅταν φαίνεται πὼς παρατηροῦνται κατὰ κανόνα ἐντονότερες καὶ πυκνότερες ἐκδηλώσεις φανατισμοῦ.

Τὰ σχολικὰ βιβλία βεβαίως δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ εἶναι φανατικά. Τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο, προορισμένο νὰ μεταδώσει στίς νεότερες γενεές τὸ σύνολο τῶν βασικῶν γνώσεων καὶ τὶς κυρίαρχες γιὰ τὴν ἐκάστοτε ἐποχὴ ἀξίες, υἱοθετεῖ ἕνα λόγο «ἀντικειμενικὸ» καὶ οὐδέτερο ποῦ ἐπιβεβαιώνει τὸ κύρος του ὡς *vulgata* τῆς γνώσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, τὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἑλλάδα τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο ὑπῆρξε κατὰ κανόνα κρατικὸ μονοπώλιο⁴ προσέφερε στίς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ομάδες ποῦ ἔλεγχαν κάθε φορὰ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία μιὰ μοναδικὴ εὐκαιρία ἀποτελεσματικῆς προπαγάνδας. Μὲ τὴν κρατικὴ ἔγκριση, οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων μποροῦσαν συνεπῶς νὰ μεταδώσουν θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς εἰκόνες, νὰ ὀρίσουν ἐχθροὺς καὶ φίλους, νὰ καλέσουν σὲ συναισθηματικὴ ταύτιση τοὺς μαθητές, μέσω ἑνὸς λόγου ὅχι πλέον οὐδέτερου ἀλλὰ συγκινησιακὰ φορτισμένου. Σὲ παρόμοιες ἀποστροφές, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ συγκινησιακὸ στοιχεῖο, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνιχνεύσουμε ἐκδηλώσεις φανατισμοῦ.

Οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς θὰ πρέπει πάντως νὰ ἀναλυθοῦν μὲ βᾶση κάποιους πρωταρχικοὺς ὀρισμούς, ἐφόσον δηλαδὴ διευκρινίσουμε τί διακρίνει τὴ φανατικὴ στάση καὶ συμπεριφορά. Εἶναι ἄλλωστε δύσκολο νὰ ἀποφύγουμε τὴν ἀξιολογικὴ κρίση ἀπέναντι σὲ παρόμοιες στάσεις, δεδομένου ὅτι ὁ ὀρισμὸς τοῦ φανατισμοῦ γίνεται πάντα σὲ σχέση μὲ κάποιον («κανόνα», μιὰ «κανονικότητα») ἀπὸ τὴν ὁποία παρατρεῖται ἀπόκλιση⁵. Πότε κάποιος διαβάζει τὸ κατώφλι τῆς «κανονικότητας» γιὰ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς φανατικὸς εἶναι ἕνα ἐρώτημα τὸ ὁποῖο δύσκολα ἀπαντᾶται, δεδομένης καὶ τῆς πρωτεύουσας φυσιογνωμίας τοῦ φανατισμοῦ.

Θὰ ἐπιδιώξω ὥστόσο νὰ καθορίσω κάποια γενικὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα, ἐφόσον ἀνευρεθοῦν σὲ ἕνα κείμενο, μποροῦν νὰ ἐκλαμβάνονται ὡς ἐνδείξεις φανατικῆς στάσης. Θὰ μπορούσαμε πράγματι νὰ ὀρίσουμε τὸ φανατισμὸ ὡς «μιὰ πνευματικὴ κατάσταση, μιὰ νοοτροπία ποῦ συναποτελεῖται ἀπὸ μιςαλλοδοξία, μίσος, ἐπιθετικὴ ἀπέναντι στὸν ὑποτιθέμενο ἐχθρό, καθὼς καὶ δικαιολογίες γι' αὐτὴ τὴν ἐπιθετικὴ σὲ ὄνομα μιᾶς ἰδέας ποῦ κατέστη σημαντικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη, καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλον —φίλους, οἰκογένεια, ἢ ὅποιον ἄλλο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀγαπᾶμε». Ὁ φανατισμὸς περιέχει τὴν «ἀπό-

4. Ὁ Ὀργανισμὸς Ἐκδόσεων Σχολικῶν Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.), ποῦ ἀργότερα μετονομάστηκε σὲ Ὀργανισμὸ Ἐκδόσεων Διδακτικῶν Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.), ἰδρύθηκε τὸ 1937.

5. Βλ. Α. Haynal, Μ. Molnar, G. de Puymène, *Fanaticism. A historical and psychoanalytical study*, Νέα Ὑόρκη 1983, σ. 10-13.

λυτη, αποκλειστική, παθιασμένη, ζηλόφθονη και τυφλή προσκόλληση στο αντικείμενο της λατρείας, μαζί με την απόθεση για οτιδήποτε είναι είτε ξένο είτε αντίθετο προς αυτό το αντικείμενο»⁶.

Στην περίπτωση των σχολικών έγχειριδίων έχουμε να κάνουμε με μία από τις όψεις του φανατισμού, αυτή που θα όριζαμε με μια φράση («έθνικιστικό φανατισμό»). Αυτή η μορφή φανατισμού σχετίζεται με τη λατρεία της πατρίδας και ονομάζεται συνήθως σωβινισμός. «Ο σωβινισμός θεωρείται ή «πιό ακραία, ή πιό παράλογη, ή πιό επικίνδυνη μορφή» του έθνικισμού⁷. Πρόκειται για ένα «σενό και φιλέκδικο πάθος για την πατρίδα, γεμάτο από φιλοπόλεμη διάθεση απέναντι σε κάθε τι ξένο»⁸. Στην περίπτωση του σωβινισμού, σύμφωνα με τον όρισμό που δώσαμε προηγουμένως για το φανατισμό, αντικείμενο λατρείας είναι ή πατρίδα ή το έθνος και στο όνομα της εθνικής ιδέας δικαιολογείται όχι μόνο ή έλλειψη ανοχής ή ή έμμεση απόρριψη του «άλλου» αλλά και ή επιθετικότητα απέναντι στον υποτιθέμενο έχθρο ή οποία είναι δυνατό να εκφράζεται ακόμη και με πράξεις βίας. Το έθνος ένσαρκώνει τη μοναδική αλήθεια, εκείνη που επιτρέπει τη μανιχαϊκή διάκριση σε καλό και σε κακό και την επακόλουθη έως αναγκαία κατασκευή των έχθρων. Οί έχθροί αυτοί έμφανίζονται να απειλούν την ύπαρξη του έθνους και την ασφάλεια της πατρίδας, έτσι που να θεωρείται απόλυτα δικαιολογημένη ή ξενόφοβη βία.

Η απειλή για το έθνος δέν προέρχεται πάντα από τον έθνικό «άλλο», παρόλο που αυτό αποτελεί τον κανόνα. Η απειλή μπορεί να είναι έσωτερική, να προέρχεται δηλαδή από τους κόλπους του ίδιου έθνους και να αποδίδεται στον κοινωνικό και πολιτικό «άλλο». Αυτό, στην έλληνική περίπτωση, είναι ιδιαιτέρως προφανές κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο και με κορύφωση την εποχή της δικτατορίας.

Η επιθετικότητα, το μίσος και ό θυμός απέναντι στον εκάστοτε «άλλο» συνδυάζονται συχνά, στο πλαίσιο της φανατικής ιδεολογίας, με την παθολογική διόγκωση της συλλογικής αυτο-είκόνας και τις μεγαλομανείς επιδιώξεις. Πρόκειται για επιδιώξεις που οί φανατικοί φορείς τους επιθυμούν να τις πραγματοποιήσουν έξω από τὰ όρια της πραγματικότητας, την οποία πραγματικότητα επιπλέον τις περισσότερες φορές άγνοούν ή παραβλέπουν. Οί άλυτρωτικές ιδεολογίες, όπως κάποιες εκφάνσεις της Μεγάλης Ίδέας για παράδειγμα, έγκλείουν παρόμοιες μεγαλομανιακές πτυχές. Αυτές οί φανατικές, μεγαλομανιακές, ιδέες είναι —σε άναλογία με τον όρισμό που δίνει ό Freud για τὰ δόγματα— «ψευδαισθήσεις, που εκπληρώνουν τις πιό παλιές, τις πιό ισχυρές και

6. Στο ίδιο, σ. 218.

7. Στο ίδιο, σ. 117.

8. Στο ίδιο, σ. 114.

τις πιὸ ἐπείγουσες ἐπιθυμίες τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ μυστικὸ τῆς ἰσχύος τους βρίσκεται στὴν ἰσχὺ αὐτῶν τῶν ἐπιθυμιῶν»⁹.

Ἡ μελέτη τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει πολλές ἀπὸ τις φανατικὲς πτυχεὲς τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας: τὴν ἐπιθετικότητα καὶ τὴν ἐνθάρρυνση πράξεων βίας ἀπέναντι στὸν «ἄλλο», τὴ μεγαλομανιακὴ προβολὴ τοῦ ἔθνικου «ἐγώ», τὴ μανιχαϊκὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἔθνους σὲ ἀπόλυτη καὶ ὑπερβατικὴ ἀξία καὶ σὲ ἀντικείμενο λατρείας. Ἡ ἀνεύρεση παρόμοιων στοιχείων σὲ σχολικὰ κείμενα ἀποκτᾶ πρόσθετη σημασία ἀν ἀναλογισθοῦμε ὅτι διαβάζονται ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πληθυσμοῦ —ιδιαιτέρως ὅσα ἀνήκουν στὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση— καὶ ἐπομένως ἡ ἐμβέλειά τους εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ὁποιουδήποτε προπαγανδιστικοῦ κειμένου.

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ποὺ καλύπτει αὐτὴ ἐδῶ ἡ παρουσίαση, περίπου δηλαδὴ ὡς τὸ 1920, ἡ ἔλλειψη τοῦ παιδαγωγικοῦ λόγου ἔφερε συχνὰ τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια κοντὰ στὸ προπαγανδιστικὸ κείμενο. Ἡ παιδαγωγικὴ μέριμνα γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ μέθοδο τῆς διδασκαλίας ἐμφανίζεται στὴν οὐσία μετὰ τὸ 1880, ἀλλὰ δὲν ἐπηρεάζει ἀμέσως τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια. Τὸ περιεχόμενό τους προσδιορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν παράδοση ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰῶνα στὸ χῶρο τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἐνῶ τὸ ὕφος τοῦ λόγου δὲν ὑπακούει συνήθως σὲ παιδαγωγικοὺς κανόνες.

Ἀντίστοιχα, οἱ ἔχθροὶ τοῦ ἔθνους ἔχουν καὶ αὐτοὶ κατασκευαστεῖ, τουλάχιστον κατὰ ἓνα μέρος, ἤδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ δὲ θὰ ἀμφισβητηθοῦν σ' αὐτὸν τὸ ρόλο τους ἕως καὶ σήμερα. Ὁ τρόπος ὅμως ποὺ παρουσιάζονται μέσα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια συναρτᾶται πρὸς τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ συγκυρία καὶ τις σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ τοὺς γείτονές της.

Οἱ Τούρκοι κατέχουν τὴν πρώτη, χρονικὰ καὶ ἱεραρχικὰ, θέση μεταξὺ τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἐνοπλὴ σύγκρουση ἀφενὸς τὸ 1821 ποὺ ὀδήγησε στὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ οἱ ἀλυτρωτικὲς βλέψεις ἀφετέρου ποὺ στόχευαν ἐπίσης τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία συντήρησαν τὴν εἰκόνα τοῦ ἐχθρικοῦ Τούρκου. Ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι στοὺς Τούρκους, μέσα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς περιόδου ὡς τὸ 1922, δὲν χρωματίζεται πάντα ἀπὸ φανατισμό. Ἐπιλέγεται μᾶλλον ἡ ὑπεροπτικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς «ἀμαθεῖς» καὶ «βαρβάρους» Τούρκους, στάση ποὺ συμμερίζεται ἄλλωστε τότε καὶ τὸ σύνολο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης¹⁰. Ὡστόσο, ἡ ἀλυτρωτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἑλλη-

9. Στὸ ἴδιο, σ. 65.

10. Βλ. σχετικὰ Χριστίνα Κουλοῦρη, «Ἐθνικὰ στερεότυπα καὶ ἑλληνικὴ ἔθνικὴ ταυτότητα στὸ σχολεῖο τοῦ 19ου αἰῶνα», στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Πανεπιστημιακὸ Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφινδέρη*, Ἀθήνα 1982, σ. 323-341 καὶ «L'image de l'«autre» national dans les manuels scolaires grecs au tournant du XIXème siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* (ὑπὸ ἐκδόση).

νικοῦ ἐθνικισμοῦ πού καλεῖ σέ μιὰ νέα ἐνοπλη σύγκρουση μὲ τοὺς Τούρκους δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀντανακλᾶται σὲ ἐκδηλώσεις ἐπιθετικότητας καὶ μίσους. Ἐκ τοῦ διδακτικοῦ ἐγχειρίδιου τοῦ 1895, ἐγκεκριμένο ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Παιδείας γιὰ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, παραθέτω δύο στροφές ἀπὸ παιδικὸ ποίημα¹¹:

Ἦρθε τέλος, ἐπρόβαλ' ἡ μέρα	Τὰ χορτάρια κ' ἡ πέτρας νὰ βάψουν
τοῦ πολέμου, ν' ἀνάψ' ἡ φωτιά.	ἀπὸ τούρκικο αἷμα παντοῦ,
Πεταχτῆτε μὲ λόγγας, μὲ ξίφη	Καὶ ᾠψῆλα ν' ἀπλωθῆ' εἰς τὸν ἄερα
καὶ σπαράξτε τὴν ἄγρια Τουρκιά.	ἢ γαλάζια σημαία σταυροῦ.

Τὸ μῖσος καὶ ἡ ἀγριότητα, ἡ ἐνοπλὴ σύγκρουση πρᾶξεων βίας καὶ ἡ πολεμολογία διαθέσει πού διαποτιζοῦν αὐτὸ τὸ ποίημα, πού προσοριζόταν γιὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, συγκροτοῦν ἀναμφίβολα ἓνα φανατικὸ λόγο. Σὲ ἄλλα ἐγχειρίδια τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀνιχνεύουμε ἄλλα στοιχεῖα τοῦ φανατικοῦ λόγου, τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶναι καὶ τὰ πιὸ συνηθισμένα: πρόκειται γιὰ τὴν ἀρνητικὴ εἰκόνα τοῦ «ἄλλου», γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ. Στὰ βιβλία τῆς ἱστορίας, ἡ περιγραφή τῆς Τουρκοκρατίας βασίζεται στὴν παρουσίαση τοῦ Τούρκου μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα, ἔτσι ὥστε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὡς ξέσπασμα δίκαιης ἀγανάκτησης. Ἀναλογικὰ, ἓνας σύγχρονος πόλεμος κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θὰ ἦταν ἐξίσου δικαιολογημένος, ἐφόσον οἱ Τούρκοι ἀνέκαθεν καταπίεζαν καὶ βασάνιζαν τοὺς Ἕλληνες. Χαρακτηριστικὸ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα, ἀπὸ ἐγχειρίδιο ἱστορίας, ἐπίσης τοῦ 1895:

«Οἱ βάρβαροι κατακτητὰὶ ἐμπνεύσαντες διὰ τῆς ἀγρίας διαγωγῆς των τὸν φόβον καὶ τὸν τρόμον ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς ἐλληνικῆς ἀνατολῆς ἔθνον, ἤρπαζον, ἡσχλημόνουν καὶ ἤριζον πρὸς ἀλλήλους τίς νὰ ὑπερβῆ τὸν ἕτερον εἰς τὰς κατὰ τῶν Ἑλλήνων βιαιοπραγίας. Πᾶς δὲ νέος Τούρκος μὴ φονεύσας Ἕλληνα ἢ μὴ ἀτιμάσας Ἑλληνίδα ἀνάνδρος ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν γερόντων»¹².

Ἐννοεῖται ὅτι βάσει τῆς μανιχαϊκῆς διάκρισης πού ταυτίζει τὸ «ἐμεῖς» μὲ τὸ καλὸ καὶ τὸν «ἄλλο» μὲ τὸ κακὸ, οἱ Ἕλληνες παρουσιάζονται ἀντίστοιχα ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς μεγαλοψυχίας καὶ τῶν εὐγενῶν φρονημάτων.

Παρόλο πού οἱ Τούρκοι κατέχουν τὴν πρώτη θέση ὡς ἐχθροὶ τοῦ ἔθνους, οἱ φανατικὲς ἀναφορὲς στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἀτονοῦν μέσα στὸν 20ῦ αἰ. γιὰ νὰ κατευθυνθοῦν τώρα ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Ἡ τοποθέτηση τῶν Βουλγάρων στὴ θέση τοῦ ἐθνικοῦ «ἄλλου» γίνεται μέσα ἀπὸ πολυπλοκότερες διαδικα-

11. Θ. Ν. Ἀποστολόπουλος, Ὁ Ἀπόλλων ἦτοι συλλογὴ ποιημάτων διὰ τὸ μάθημα τῆς ἀπαγγελίας καὶ τῆς ὠδικῆς τῶν τεσσάρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου... [Ἀθήνα 1895], ἀρ. 49 (ἠ΄ Ἄσμα θούριον).

12. Χριστίνα Κουλούρη, Ἱστορία καὶ Γεωγραφία... , ὅ.π., σ. 424.

σίες ἀπ' ὅ,τι στὴν περίπτωση τῶν Τούρκων καὶ μὲ σημαντικὴ καθυστέρηση, δηλαδή μετὰ τὸ 1880, τουλάχιστον στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης¹³. Οἱ Βούλγαροι, ἀδιάφοροι ἢ ἀπόντες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ συνείδηση ὡς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, ἀναδεικνύονται σὲ «προαιώνιο» ἐχθρὸ ἀφενὸς μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ἀντισλαβισμού ποὺ κερδίζει συνεχῶς ἔδαφος μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, καὶ ἀφετέρου ἐξαιτίας τῆς δυναμικῆς ἐμφάνισής τους στὸ βαλκανικὸ πολιτικὸ προσκηνίον κατεξοχὴν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν Βουλγάρων συνοδεύεται ἀπὸ ὄξυ φανατισμό. Τὸ ἐνδεχόμενον διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἰς ὄφελος τῶν Σλάβων ἀλλάζει τὴν ἱεράρχηση τῶν ἐθνικῶν ἐχθρῶν. Ὁ φανατισμὸς ἐναντίον τῶν Βουλγάρων διατυπώνεται σαφέστερα στὶς γεωγραφίες ποὺ ἐκδίδονται μετὰ τὸ 1888, ὅπου ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ ἐπιθετικούς προσδιορισμούς ὡς πρὸς τὸν ἐθνικὸν τους χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ τὶς σύγχρονες βλέψεις τους εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδας. Ἐνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν γεωγραφικῶν ἐγχειριδίων ἀπαντᾷ στὴν κριτικὴν ποὺ τοῦ ἔκανε ὁ Ν. Πολίτης μὲ τὸν ἀκόλουθο ἀποκαλυπτικὸν τρόπο:

«Δὲν διασύρω, ἔντιμε κριτά, τοὺς ἀγαπητοὺς ὑμῖν Βουλγάρους, ἀλλὰ διδάσκων τοὺς Ἑλληνόπαιδας τίνων ἐνδόξων προγόνων ἀπόγονοι εἶνε, θέλω πράγματι νὰ φανατίσω αὐτοὺς καὶ νὰ ἐμπνεύσω αὐτοῖς τὸ μίσος καὶ τὴν περιφρόνησιν πρὸς τοὺς κτηνώδεις συμπολίτας τοῦ Σταμπούλωφ καὶ τοῦ Στοῖλωφ»¹⁴.

Στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολουθοῦν, μὲ τὴν πρόοδο τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ὄραμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας καταρρέει τὸ 1922, συμπαρὰσύροντας τὶς ἀλυστρωτικὰς ἐπιδιώξεις, δὲν ὑπάρχουν στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἐκδηλώσεις ἐκφρασμένου φανατισμοῦ. Ὁ λόγος συγκαλύπτει τὴν ἐπιθετικότητα, οἱ πολεμικὲς σκηνὲς περιορίζονται καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ «ἄλλου» μένει στὸ δευτέρου ἐπίπεδο. Ἡ ἀπουσία τῆς βίας καὶ ἡ μείωση τῶν ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν δὲ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν πλέον ἐχθροὶ γιὰ τὸ ἔθνος. Μέσα στ' ἀναγνωστικὰ καὶ στὰ ἐγχειρίδια ἱστορίας, μὲ ἓνα λόγο συγκινησιακὰ φορτισμένο, οἱ Ἕλληνες παρουσιάζονται νὰ μάχονται μέσα στοὺς αἰῶνες ἐναντίον πολλῶν καὶ ὕπουλων ἐχθρῶν¹⁵. Τὸ ἰδεῶδες ποὺ κατεξοχὴν προβάλλεται εἶναι ὁ θάνατος γιὰ τὴν πατρίδα. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φανατικῆς ἰδεολογίας παραμένουν συνεπῶς ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀνάδειξη τῆς πατρίδας σὲ ἀντικείμενο λατρείας, στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου οἱ πιστοὶ καλοῦνται νὰ θυσιάσθουν¹⁶. Εἶναι

13. Βλ. Christina Koulouri, «L'image de l'«autre» national...», ὁ.π.

14. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία...*, ὁ.π., σ. 431. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα.

15. Οἱ ἐχθροὶ παραμένουν ἄλλωστε οἱ ἴδιοι, Βούλγαροι καὶ Τούρκοι. Πβ. Ν. Σ. Γιανόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ...*, β' ἐκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937, σ. 66-67, 120.

16. Ἰδιαίτερα κατὰ τὴ μεταξικήν περίοδο, εἶναι ἐκδηλο τὸ μιλιταριστικὸ πνεῦμα σὲ κεί-

προφανείς, σὲ παρόμοια ἀποσπάσματα, οἱ ἀναλογίες μὲ τὴ θρησκευτικὴ πίστη, ὅπου ἄλλωστε κατεξοχῆν ἐντοπίζεται ὁ φανατισμός. Γιατὶ, «ἡ πίστη, ἂν καὶ ἀπὸ μόνῃ τῆς δὲ συνεπάγεται φανατισμό, παραμένει ἡ μήτρα του»¹⁷. Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ μετατρέπει τὴν πίστη σὲ φανατισμὸ εἶναι ὁ ἀποκλειστικός της χαρακτήρας, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἔλλειψη ἀνοχῆς γιὰ τὸ διαφορετικὸ, μὲ δυὸ λόγια στὴ μισαλλοδοξία.

Στὸ Ἀναγνωστικὸ τοῦ Ο.Ε.Σ.Β. ποὺ ἐκδίδεται τὸ 1954 γιὰ τὴν Ε' τάξη τοῦ δημοτικῶ οἱ ἥρωες τοῦ ἔθνους εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ προσφέρουν, ἔστω καὶ χωρὶς πρακτικὸ ἀντίκρουσμα, τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴν πατρίδα.

«Ἡ ἐθνικὴ μας ἱστορία ἔχει πολλοὺς ἥρωες [...] Αἴγιοι ὅμως ἔζησαν καὶ ζοῦν ἀκόμη, μέσα στὴν ψυχὴ καὶ τοῦ ἀγράμματος "Ἕλληνας, τόσον ὠραῖοι καὶ τόσον πολυτραγουδημένοι ὅσο τρεῖς: Ὁ Λεωνίδας, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ὁ Ἀθανάσιος Διάκος. Κ' οἱ τρεῖς τους δὲν ἐδίστασαν οὔτε μιὰ στιγμή νὰ θυσιάσθουν»¹⁸.

Τὴν ἴδια ἐκείνη ἐποχὴ ὡστόσο, μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἐμφυλίου καὶ μέσα στὸ ψυχοπολεμικὸ κλίμα, ἐπανερχοῦντα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια μὲ νέα ἔνταση οἱ ἐκδηλώσεις μίσους ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Παρόλο ποὺ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν οὔτε ἐκεῖνοι ἐκπέσει ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα φανατισμοῦ ἀπέναντί τους, τουλάχιστον ὄχι μὲ τὴ μορφή τῆς ἀπροκάλυπτης ἐπιθετικότητας, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς Βουλγάρους. Ἔτσι, πάλι τὸ 1954, στὸ Ἀναγνωστικὸ ποὺ προορίζεται γιὰ τὴν Στ' τάξη τοῦ δημοτικῶ περιέχεται ἡ ἀκόλουθη παράγραφος σχετικὰ μὲ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους:

«Τὸ σύνθημα τοῦ στρατοῦ εἶναι νὰ μπῆ στὴ Σόφια. Αἰώνων μίσος τῆς φυλῆς, ποὺ ἐκοιμόταν στὰ βάθη τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς, ἐξύπνησε ξαφνικὰ καὶ ἐπετάχθηκε ἀκράτητο. "Ὅλοι αὐτοὶ οἱ στρατιῶτες, ἀκόμη καὶ ἐγράμματοι, κρύβουν μέσα τους κάτι ἀπὸ τὸ δίκαιο μίσος τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου. Τὰ ὄργια τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τόσους αἰῶνες, οἱ σφαγὲς τοῦ Δεμίρ-Ἰσάρ καὶ τοῦ Δοξάτου, ἡ καταστροφὴ τῶν Σερρῶν, ἡ ἀνανδρὴ σφαγὴ τῶν δώδεκα αἰχμαλώτων εὐζώνων ἐζωντάνευσαν τὸ μίσος. Καὶ ὁ πό-

μενα ἀναγνωστικῶν βιβλίων, ὅπου ὑμνοῦνται οἱ στρατιωτικὲς ἀρετὲς καὶ ἐξαίρεται ἡ αὐτοθυσία νεαρῶν ἀγωνιστῶν στὰ μέτωπα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων ἢ καὶ τῆς Ἐπανάστασης. Πβ. κυρίως Δημ. Κοντογιάννης - Νικ. Κοντόπουλος - Π. Νιρβάνας - Δημ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ἀναγνωστικὸ γιὰ τὴν ἕκτη τάξη τοῦ δημοτικῶ σχολείου, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1939.

17. A. Haynal, M. Molnar, G. de Puymène, ὁ.π., σ. 216.

18. Γ. Καλαματιανός - Θ. Γιαννόπουλος, Δ. Δούκας - Δ. Δεληπέτρος, Ν. Κοντόπουλος, Ἀναγνωστικὸν Ε' Δημοτικῶ, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954, σ. 43. Τὸ ἀναγνωστικὸ αὐτὸ ἐπανεδόθηκε τὸ 1971, ἐπὶ δικτατορίας.

λεμος μεταξύ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βουλγάρων δὲν μοιάζει μὲ τὸν πόλεμο ποὺ ἔγινε ἐδῶ καὶ λίγους μῆνες μὲ τοὺς Τούρκους. Εἶναι πόλεμος ἐξοντώσεως»¹⁹.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐπανεκδίδεται, μὲ μικρὲς ἀλλαγές, κατὰ τὴ δικτατορία. Στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς δικτατορίας τὸ μίσος γιὰ τοὺς Βουλγάρους εἶναι ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποὺ συναντήσαμε στὴν καμπὴ τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ἂν καὶ ὀφείλεται σὲ διαφορετικὲς αἰτίες. Ἡ εἰκόνα τῶν Βουλγάρων ὡς «βαρβάρων, αἰμοδιψῶν καὶ ἀπολίτιστων»²⁰ ἐγγράφεται τώρα στὸν σφοδρὸ ἀντικομμουνισμό τοῦ καθεστώτος²¹. Τὸ γεγονός ἄλλωστε ὅτι τὸ πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἡγέτες τοῦ ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκ τῶν ὑστέρων θεωρητικούς του νὰ ἔχει σώσει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸ κίνδυνο ἐξηγεῖ τὴν ἀντισλαβικὴ καὶ ἀντιβουλγαρικὴ στάση τῶν ἐγχειριδίων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἄλλωστε ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων ποὺ συγκρότησε τὸ καθεστῶς τῶν συνταγματαρχῶν περιλαμβάνονταν καὶ τὸ ἑλληνοβουλγαρικὸ λεξικό²².

Ἄν ὥστόσο ὁ φανατισμὸς ἀπέναντι στὸν ἔθνικὸ «ἄλλο» ἀποτελεῖ φαινόμενο παλαιὸ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο, τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ ἐμφανίζεται τώρα εἶναι ἡ κατασκευὴ ἑνὸς καινούριου ἐχθροῦ ποὺ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τῶν κομμουνιστῶν. Ὁ μεγαλύτερος καὶ πιὸ ἀπροκάλυπτος φανατισμὸς ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ νέου ἐχθροῦ συναντᾶται στὰ βιβλία τῆς δικτατορίας, στὰ ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας πρῶτον ἀλλὰ κατεξοχῆν στὰ ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς. Πρόκειται ἀφενὸς γιὰ τὴν περίφημη *Πολιτικὴ Ἀγωγή* τοῦ Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1970 στὴν πρώτη τῆς ἐκτεταμένη μορφή καὶ σὲ συντεταγμένη ἔκδοση γιὰ τὴν Γ' καὶ τὴν Στ' τάξη τοῦ Γυμνασίου. Τὸ δεύτερο ἐγχειρίδιο τῆς ἐποχῆς προοριζόταν γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς «ἀγωγῆς τοῦ πολίτου» στὴν Στ' τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ συγγραφέας του ἦταν ὁ Ἀντώνιος Τσίριμπας. Καὶ τὰ δύο βιβλία διαποτίζονται ἀπὸ ἀντικομμουνισμό, милитарισμό καὶ σωβινισμό, σὲ μιὰ παραδειγματικὴ θὰ λέγαμε ἔκφραση «ἐθνικιστικοῦ φανατισμοῦ».

Τὸ βιβλίον τοῦ Τσίριμπα δίνει ἱερό, λατρευτικὸ καὶ ἀποκλειστικὸ χαρακτήρα στὸ ἔθνος. Ἡ χρῆση ἐπιθέτων στὸν ὑπερθετικὸ βαθμὸ —π.χ., «Ἡ Πατρίς τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ λαμπρότερα καὶ ἐνδοξότερα ἀπὸ ὅλας τὰς ἄλλας»— ἢ φράσεις ὅπως «τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἀποτελεῖ ἓν θαῦμα εἰς τὴν ἱστορίαν

19. Εὐάγγ. Π. Φωτιάδης - Ἡλίας Π. Μηλιάτης, Γ. Μέγας - Δ. Οἰκονομίδης, Θ. Παρασκευόπουλος, *Ἀναγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954, σ. 93.

20. Δημήτριος Ν. Κλειδᾶς, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ διὰ τὴν Ε' τάξιν τῶν δημοτικῶν σχολείων*, ε' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971, σ. 85.

21. Γιὰ τὴν ἰδεολογία τῆς δικτατορίας τοῦ 1967, βλ. Γ. Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα κάτω ἀπὸ στρατιωτικὸ ζυγὸ*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1976.

22. Στὸ ἴδιο, σ. 87.

τῆς ἀνθρωπότητος)²³ ἐπιβεβαιώνουν τὴ μεγαλομανιακὴ διόγκωση τοῦ συλλογικοῦ («ἐγώ»), ποὺ συνεπάγεται περιφρόνηση πρὸς τοὺς ἄλλους λαοὺς. Στὴν περίπτωσή τῆς δικτατορίας, ἡ περιφρόνηση συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν παρακμασμένη, ἐκφυλισμένη καὶ ἀθεϊστικὴ Δύση, ἡ ὁποία ἐπίσης ἀντιτίθεται πρὸς τὰ ιδεώδη τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ» ποὺ ἐγκολπώνεται τὸ ἀπριλιανὸ καθοριστῶς.

Καὶ στὰ δύο αὐτὰ βιβλία, τὸ ἔθνος ἐμφανίζεται νὰ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸ κίνδυνο. «Ὅλα προεμήνυον ὅτι ἡ κομμουνιστικὴ λαϊλαψὶ ἐμελλεν ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἐνσκήψῃ. Φόβος καὶ ἀπελπισία κατεῖχε τὰς ψυχὰς ὄλων τῶν ἡσύχων, τῶν ὀρθῶς καὶ ἐθνικῶς σκεπτομένων πολιτῶν. Ὅλοι ἐγνώριζον καλῶς ὅτι ὅλα ἦσαν ἔτοιμα, αἱ φυλακαὶ διὰ νὰ τοὺς δεχθοῦν, τὰ στρατόπεδα τῶν συγκεντρώσεων διὰ νὰ τοὺς ἐγκλωβίσουν, τὰ λαϊκὰ δικαστήρια διὰ νὰ τοὺς δικάσουν, τὰ ἐκτελεστικὰ ἀποσπάσματα διὰ νὰ τοὺς ἐκτελέσουν. Ὅλοι ἐγνώριζον ὅτι τὰ κτήματα τοῦ ἰδρώτος των ἐμελλον νὰ δημευθοῦν καὶ τὸ πολυτιμότερον ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ, τὴν ἐλευθερίαν, νὰ στερηθοῦν»²⁴. Ἡ παρέμβαση τοῦ στρατοῦ ἔσωσε τὸ ἔθνος ἀπὸ τὸν θανάσιμο κίνδυνο. Μὲ ἀντίστοιχους ἔρους καὶ μὲ πληθῆος στοιχείων φανατισμοῦ παρουσιάζεται ἀναλυτικὰ στὸ βιβλίον τοῦ Παπακωνσταντίνου ὁ ἐμφύλιος πόλεμος²⁵. Οἱ κομμουνιστὲς κατέχουν τὴ θέση τοῦ «ἄλλου», τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐκπροσωποῦν τὸ ἀπόλυτο κακὸ. Τὰ βασικὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς προσωπογραφίας εἶναι τὰ ἐξῆς:

— οἱ κομμουνιστὲς ἀποτελοῦν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου, μόνιμη ἀπειλὴ κατὰ τῆς Ἑλλάδας·

— οἱ κομμουνιστὲς εἶναι προδότες τῆς πατρίδας τους γιατί συμμαχίσαν μὲ τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Βουλγάρους τὸ 1941 καὶ συνεργάστηκαν μὲ τοὺς κατακτητὲς ἕως ὅτου ἡ Γερμανία νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση·

— ἄλλη ἀντεθνικὴ ἐνέργειά τους ἦταν ἡ ὑπόσχεση τῆς παραχώρησης τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας στὴ Γιουγκοσλαβία μὲ ἀντάλλαγμα τὴν «οὐσιαστικὴν συμπαράσταση» τοῦ Τίτο²⁶.

— προσπάθησαν νὰ μονοπωλήσουν τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα «διὰ σειρᾶς βιαίων, δολίων καὶ προδοτικῶν ἐνεργειῶν»²⁷.

— τὸ Κ.Κ.Ε. «ἐκινήθη μὲ ἄγριον πάθος διὰ τὸ ἐγκλημα, περιεφρόνησε καὶ τὸν

23. Βλ. Α. Τσίριμπας, *Ἀγωγή τοῦ πολίτου...*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969, σ. 71 καὶ 82.

24. Στὸ ἴδιο, σ. 212.

25. Βλ. τὸ κεφάλαιον «Ἡ κομμουνιστικὴ ἀπειλή» στὸ Θεοφ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτικὴ Ἀγωγή, Διδασκευὴ διὰ τὰς Γ' καὶ Στ' τάξεις τοῦ Γυμνασίου Ὑπο Δημ. Β. Τουντοπούλου*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972, σ. 273-288.

26. Στὸ ἴδιο, σ. 281.

27. Στὸ ἴδιο, σ. 275.

πλέον στοιχειώδη ἀνθρωπισμὸν καὶ ἐσκόρπισεν ἀδιστακτικῶς τὸν θάνατον). «Οἱ ἐκτελεστοὶ τοῦ Κ.Κ.Ε. ὑπερέβησαν καὶ τοὺς πλέον πεπωρωμένους δολοφόνους εἰς σκληρότητα. Τὰ θύματα τῶν σφαγῶν τοῦ Δεκεμβρίου περιλαμβάνουν ὀλοκλήρους οἰκογενείας. Πλεῖστα πτώματα εὐρέθησαν φρικωδῶς παραμορφωμένα, μὲ ἐξωρυγμένους ὀφθαλμούς, σχισμένα τὰ στόματα καὶ κομμένες τὶς μύτες»²⁸.

— τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα ἦταν κίνημα «ληστρικόν [...], τὸ ὁποῖον ἀπετέλει μάστιγα διὰ τὸν πληθυσμὸν» καὶ δὲν κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχει τὴν συμμαχία «οὐδεμιᾶς πολιτικῆς παρατάξεως καὶ οὐδεμιᾶς κοινωνικῆς τάξεως». Οἱ κομμουνιστὲς «ἔπεσαν μὲ τὸ ὄνειρον τῆς ὑποδουλώσεως τῆς πατρίδος των»²⁹.

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐπισημάνει κάποιος τὰ στοιχεῖα φανατισμοῦ ποὺ συνοδεύουν τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ἐχθροῦ. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια δοκιμασμένη συνταγή. Ἡ πατρίδα, ἀντικείμενο λατρείας καὶ πίστεως, βρισκεται σὲ κίνδυνο καὶ ἡ προστασία τῆς ἀσφάλειάς της ἐπιτρέπει κάθε βίαιη πράξη ἐναντίον ὅσων τὴν ἐπιβουλεύονται. Οἱ ἐχθροὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ἔθνος, ἀπὸ τὴν κοινότητα, εἶναι «ἄλλοι». Πρῶτον παρουσιάζονται «ἔξωθεν» ὑποκινούμενοι, δεύτερον δὲν ἔχουν τὴν συμπαράσταση τοῦ λαοῦ καὶ τρίτον τὰ χαρακτηριστικὰ τους τοὺς διακρίνουν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς στὴν πατρίδα. Ἀγριότητα, σκληρότητα, φρίκη συνθέτουν τὴν εἰκόνα αὐτῶν τῶν ἐπικίνδυνων ἐχθρῶν. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ ἐξἄλλου κάποιο μακρινὸ παρελθόν. Ὁ φανατισμὸς ἐκδηλώνεται ἀπέναντι σὲ ἓνα παρὸν πρόβλημα, στὴ συγκυρία μιᾶς κρίσης. Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Παπακωνσταντίνου, ποὺ ἐπιγράφεται «Ἡ κομμουνιστικὴ ἀπειλή», τελειώνει μὲ τὴν ἀκόλουθη παράγραφο:

«Ὁ ἐκ τοῦ κομμουνισμοῦ πάντως κίνδυνος εἶναι διὰ τὴν Ἑλλάδα μόνιμος λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπιβάλλεται συνεχῆς ἐπαγρύπνησις καὶ ἀξιοποιήσις τῆς κτηθείσης ἐκ τοῦ παρελθόντος ὀδυνηρᾶς πείρας»³⁰.

Παράλληλα, ἐπανερχονται οἱ φανατικὲς ἀλυτρωτικὲς διεκδικήσεις, μὲ νέους ὅμως στόχους ἀπ' ὅ,τι στίς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα. Τώρα πρόκειται γιὰ τὴ Βόρειο Ἡπειρο καὶ τὴν Κύπρο. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις, ἀφενὸς οἱ Ἀλβανοὶ καὶ ἀφετέρου οἱ Ἀγγλοὶ παρουσιάζονται ὡς ἀγριοὶ διωκτὲς τῶν Ἑλλήνων μὲ ὄρους ἀνάλογους μὲ ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ἔχουν περιγραφεῖ καὶ οἱ Βούλγαροι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στὰ γεγονότα τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1955.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας συνεπῶς τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος παρουσιάζ-

28. Στὸ ἴδιο, σ. 278-279.

29. Στὸ ἴδιο, σ. 284-286.

30. Στὸ ἴδιο, σ. 287.

ζεται στα σχολικά έγχειρίδια υπό συνεχή απειλή, περιστοιχισμένο από πολλούς εξωτερικούς έχθρους και με έναν εξαιρετικά επίφοβο έσωτερικό έχθρο. "Όλοι αυτοί οι έχθροί, άλλοι παλαιότεροι και άλλοι καινούριοι, περιγράφονται έντελώς άρνητικά, με τρόπο που έμπνέει την όργη και τó μίσος έναντίον τους. Τó μιλιταριστικό πνεύμα τής εξουσίας υπαγορεύει ως μοναδικό —και απόλυτα δικαιολογημένο— τρόπο προστασίας τήν ένοπλη αντίδραση με κατευθυντήριο μοχλό τις έλληνικές ένοπλες δυνάμεις. Τó ίδιο αίσθημα άνασφάλειας που έντεχνα διαχέεται μέσα άπ' αυτά τά σχολικά κείμενα χρησιμοποιείται άλλωστε για να αιτιολογήσει τήν πραξικοπηματική επέμβαση του στρατού στην έλληνική πολιτική ζωή και τήν εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος.

Ή Μεταπολίτευση σήμανε και ριζική άλλαγή στο χώρο τής εκπαίδευσης με τή μεταρρύθμιση του 1976 και τή σταδιακή άλλαγή όλων τών σχολικών έγχειριδίων με τή συγγραφή έντελώς καινούριων. Τά βιβλία αυτά —τουλάχιστον όσα μελέτησα— δέν περιέχουν στοιχειά φανατισμού αλλά και διακρίνονται στο μεγαλύτερο μέρος τους άπό μία σύγχρονη παιδαγωγική αντίληψη. Αυτό δέ σημαίνει ότι δέν υπάρχουν μεροληπτικές κρίσεις ή ότι τó έθνος σε πολλά άπ' αυτά παύει να βρίσκει στο κέντρο τής αφήγησης. Πρόκειται ώστόσο για περισσότερο έμμεσες άναφορές, οι όποιες σε καμμία περίπτωση δέ συγκροτούν λόγο φανατικό.

Ή σύγκριση τών σχολικών έγχειριδίων τής δικτατορίας με τά αντίστοιχα τής Μεταπολίτευσης είναι διαφωτιστική ως προς τά διαχωριστικά όρια για τó χαρακτηρισμό πνευματικών στάσεων και συμπεριφορών ως φανατικών. Στα δεύτερα, ή αφήγηση εξακολουθεί να είναι σε μεγάλο βαθμό έθνοκεντρική και ή πίστη στην άξία τής πατρίδας διατηρείται αλώβητη. Ή άποδοχή ώστόσο μιās έθνικης ταυτότητας, τó αίσθημα του «άνήκειν» σε μια κοινότητα και ή επακόλουθη καθησυχαστική ασφάλεια που προσφέρει ή ιδέα τής συλλογικής ισχύος άποτελούν τόν πρώτο άναβαθμό προς τήν εκδήλωση φανατισμού, χωρίς όμως να οδηγούν άναπόδραστα σ' αυτόν. Στο έπόμενο στάδιο, ή ανάπτυξη ποικίλων κεντρισμών με σημείο άναφορās τήν έν λόγω ομάδα ακολουθείται άπό αισθήματα ναρκισσισμού και ξενοφοβίας ενώ ή πίστη στο έθνος είναι απόλυτη και δογματική. Παρόλο που ό δογματισμός είναι δυνατό να έμπεριέχει «δόσεις» φανατισμού, διακρίνεται με σαφήνεια άπό αυτόν. Γιατί, ενώ και οι δύο συμμερίζονται τήν απόλυτη έμμονή και προσήλωση σε μια άρχή, ιδέα ή δόγμα και τήν ταυτόχρονη άπόρριψη κάθε διαφορετικής έρμηνείας ή πρότασης, τούς χωρίζει τó σύνορο τής βίας. Ή φανατισμός είναι επιθετικός και βίαιος, δικαιολογεί τó φόνο και τή θυσία στο όνομα τής απόλυτης πίστης ενώ ή άπόρριψη τών «άλλων» ξεπερνά τά όρια τής έλλειψης άνοχής και καταλήγει στο μίσος.

Οι άρνητικές συνδηλώσεις του φανατισμού και ή ιστορική έμπειρία του 20ου αιώνα έχουν άναμφίβολα έπηρεάσει τις προσεγγίσεις όμόλογων φαινομένων, ευνοώντας τή γενικευτική άπόρριψη συγγενών στάσεων, οι όποιες όμως

δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἴδια ἀναλυτικὴ κατηγορία. Ἔτσι εἶναι σκόπιμο, γιὰ νὰ παραμεινοῦμε στὸ παράδειγμα τοῦ ἐθνικιστικοῦ φανατισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζει κάποια σχολικὰ βιβλία, νὰ ὀρίζονται ἐξαρχῆς συνεκτικὰ καὶ συνεπῆ κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων θὰ διακρίνονται οἱ ποικίλες διαβαθμίσεις ποὺ ὀδηγοῦν στὸ φανατισμό: ἀπὸ τὴ συγκρότηση καὶ τὸν ἐνστερνιασμό τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στὸν δογματικὸ ἐθνοκεντρισμὸ καὶ, τέλος, στὸν φανατικὸ σωβινισμὸ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- Δάλλας Σ. - Παντελάκης Ε., Παπακωνσταντίνου Κ. - Παπαμάρκος Χ., *Ἑλληνικὸν Ἀναγνωσματάριον... Δ' τάξεως*, ε' ἔκδ., Ἀθήνα 1922.
- Παπαμιχαήλ Ε., Δάλλας Σ., Κολλάρος Ι., *Ἑλληνικὸν Ἀναγνωσματάριον... Γ' τάξεως δημοτικοῦ...*, Ἀθήνα 1922.
- Σακελλαρόπουλος Μ., Κυριακάτος Χ., Ρουσοπούλου Ἑλένη, *Ἀναγνωσματάριον... Πέμπτης Τάξεως Δημοτικοῦ Σχολείου...*, Ἀθήνα [1922].
- Φάβης Β., *Ἑλληνικὴ Ψυχὴ. Ἀναγνωστικὸν καθαρευούσης. Διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς πέμπτης τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου*, β' ἔκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1933.
- Χωραφᾶς Α., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας... Ε' δημοτικῶν...*, β' ἔκδ., Ἀθήνα 1934.
- Ἀρβανιτάκης Ι., *Ἀναγνωστικὸν ἑκτης τάξεως...*, Ἀθήνα, Ἑστία, 1936.
- Κασίμης Χρ., *Ἀναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ*, β' ἔκδ., Ἀθήνα, Ἑστία, 1936.
- Φιλιάδελφος Ν., *Ὁ σύντομος μου. Ἀναγνωστικὸν Ε' τάξεως δημοτικοῦ σχολείου*, Ἀθήνα, Σαλίβερος, 1936.
- Γκινοπούλου Ν. Σ., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ...*, β' ἔκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937 (γιὰ τὴν Ε' δημοτικοῦ).
- Παναγόπουλος Π., *Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος Διὰ τὴν ἑνὴν τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου*, β' ἔκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937.
- Πετρούνας Β., *Βυζαντινὴ Ἱστορία...*, β' ἔκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937 (γιὰ τὴν Ε' δημοτικοῦ).
- Κοντογιάννης Δ. - Κοντόπουλος Ν., Νιρβάνης Π. - Ζήσης Δ. Γ. κ.ἄ., *Ἀναγνωστικὸν γιὰ τὴν ἑκτητὴ τάξιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1939.
- Κοντόπουλος Ν. - Κοντογιάννης Δ., Καλαματιανὸς Γ. - Γιαννόπουλος Θ., *Ἀναγνωστικὸν τῆς Πέμπτης Τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ...*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1949.
- Μέγας Γ., Ρωμαίος Κ., Δουφεξῆς Σ., Μακρόπουλος Θ., *Ἀναγνωστικὸν Δ' δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Καλαματιανὸς Γ. - Γιαννόπουλος Θ., Δούκας Δ. - Δεληπέτρος Δ., Κοντόπουλος Ν., *Ἀναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.

* Ἡ Βιβλιογραφία περιέχει μόνον τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἀπὸ τὸ 1914 ὡς τὸ 1985 ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ σύνταξιν τοῦ παρόντος ἔργου. Οἱ τίτλοι ἔχουν τοποθετηθεῖ κατὰ χρονολογικὴ σειρά.

- Πετρούνας Β. - Κολοβός Φ., Σπεράντσας Σ. - Μεταλλινός Α., *Αναγνωστικὸν Γ' Δημοτικού*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Φωτιάδης Εὐάγγ. Π. - Μηνιάτης Ἡλ. Π., Μέγας Γ. - Οἰκονομίδης Δ., Παρασκευόπουλος Θ., *Αναγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *Αναγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, δ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1963.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *Αναγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, θ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1968.
- Πετρούνας Β. - Κολοβός Φ., Σπεράντσας Σ. - Μεταλλινός Α., *Αναγνωστικὸν Γ' Δημοτικού*, θ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969.
- Τσίριμπας Α. Α., *Αγωγή τοῦ Πολίτου... Στ' τάξεως τῶν δημοτικῶν σχολείων*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969.
- Καλαματιανός Γ. - Γιαννόπουλος Θ., Δούκας Δ. - Δεληπέτρος Δ., Κοντόπουλος Ν., *Αναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971.
- Κλειδᾶς Δ. Ν., *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ διὰ τὴν Ε' τάξιν τῶν δημοτικῶν σχολείων*, ε' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1974.
- Παπακωνσταντίνου Θ., *Πολιτικὴ Ἀγωγή. Διασκευή... Γ' καὶ Στ' τάξεις τοῦ Γυμνασίου...*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972.
- Φωτιάδης Εὐάγγ. Π. - Μηνιάτης Ἡλ. Π., Μέγας Γ. - Οἰκονομίδης Δ., Παρασκευόπουλος Θ., *Αναγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, ια' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972.
- Ματαράσης Α. - Παπασταματίου Σ., *Ἱστορία τῶν Νεωτέρων καὶ τῶν Νεωτάτων Χρόνων Γ' Γυμνασίου*, ζ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1973.
- Χριστόπουλος Α. Α., *Αγωγή τοῦ πολίτου*, Γ' Γυμνασίου, α' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1975.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *Αναγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, ιθ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1979.
- Βαρελλᾶ Ἀγγελικῆ, *Αναγνωστικὸ γ' δημοτικοῦ*, β' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1980.
- Γρηγοριάδου-Σουρελῆ Γαλάτεια, *Αναγνωστικὸ Δ' Δημοτικοῦ*, γ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1981.
- Βουγιούκας Ἀρ., *Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ Ἱστορία*, Ε' Δημοτικοῦ, θ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1982.
- Γιαννόπουλος Θ. Α., *Αναγνωστικὸ γιὰ τὴν Ε' τάξιν Δημοτικοῦ*, δ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1982.